

Giriş

Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları Üzerine Konuşmak

Kur'an ve Tefsir Akademisi, Kur'an üzerine akademik çalışma yapan akademisyenleri tebliğ ve müzakerelerin sunulduğu yuvarlak bir masa ortamında buluşturan bir projedir. Doktora tez döneminde ve doktora sonrasında olan akademisyen arkadaşlarımızla bir ilmî müzakere ortamı oluşturmak, alanında önemli çalışmalar yapmış akademisyenlerin de iştirakini sağlayarak tecrübe ve birikimlerini paylaşmak önemli amaçlarımızdan biri olmuştur.

Akademi, periyodik olarak yılda bir kez yapılmaktadır. Tebliğlerin seçiminde bilimsel kalite, orijinallik ve ana konu ile ilgili dikkate alınmaktadır. Doktora yapan veya henüz bitirmiş akademisyenlere öncelik verilmektedir. Tefsir dalı esas olmak üzere konuyla ilgilenen tüm akademisyenler katılabilmektedir. Disiplinlerarası bakış önemszenmektedir. Toplantı akabinde tebliğler kitap haline getirilmektedir. Nitekim ilkini 2008 yılında "Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü" başlığı ile ikincisini 2009 yılında "Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar" başlığı ile gerçekleştirdik. Her iki toplantının tebliğlerini de makale formatında iki ayrı kitap halinde yayınlayarak ilim dünyasına kazandırdık.

İlim Yayma Vakfı, Kur'an ve Tefsir Akademisi olarak 2-6 Ağustos 2010 tarihleri arasında "Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları

(13. yy - 18. yy.)” konusunu ele aldığımız üçüncü ilmi toplantımızda sunulan makalelerden elinizdeki bu eser ortaya çıkmıştır. Osmanlı Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları başlıklı bu eserde Osmanlı klasik dönemini ele aldık. 13. ve 18. yüzyıllar. arasını kapsayan bu dönem Osmanlı'nın kuruluşundan az önce-sinde başlayıp 1700'lü yılların sonuna kadar sürmektedir. Osmanlı modernleşmesi diyebileceğimiz sonraki dönemi ise başı başına ele almanın uygun olacağını düşündük. Nitekim 19-23 Eylül 2011 tarihlerinde gerçekleşmesi için tüm hazırlıkların tamamlandığı bir sonraki toplantımız özellikle Osmanlı modern dönemini kapsayacaktır.

Osmanlı'nın Kur'an ve Tefsir birikiminin hak ettiği akademik ilgiyi gördüğünü pek söylenemez. Gerek Batı akademisinde gerekse İslâm dünyası bilimsel çalışmalarında örneğin Mısır ya da Hindistan tefsir hareketleri üzerinde yoğun şekilde durulmuş olmasına rağmen Osmanlı tefsirciliği bu düzeyde henüz hak ettiği ilgiyi görmemiştir. Bu ilgisizlik ülkemizdeki akademik çalışmalarda da aynıyla kendini göstermektedir.

Osmanlı tefsir birikimine dönük akademik ilgisizliğin arkasındaki en önemli faktörlerin başında 20. Yüzyıl başlarında Cumhuriyet ile birlikte gerçekleştirilen Harf Devrimi'nin geldiği söylenebilir. Yaşanan bu devrim sonrasında meydana gelen kültürel kopukluk Osmanlı'yı Cumhuriyet neslinden çok ötelere itmiş gözüküyor. Bu durum, en azından Türkiye'de Osmanlı üzerine yapılan bilimsel çalışmalara da yansımıştır. Bu nedenle, Osmanlı Tefsirciliği üzerine yapılan çalışmaları incelediğimizde çok az bir kısmının birinci dereceden özgün kaynaklara dayandığını ve büyük bir kısmının ikincil ve hatta üçüncül tâli kaynaklardan istifade ile yapıldığını görürüz. Osmanlı bilimsel birikiminin ve dolayısıyla Tefsir birikiminin ekseriyetle Hâşiye türünden ibaret olduğu ve bunun da özgünlüğünün bulunmadığı önyargısı bu ilgisizliğin diğer bir sebebi olmaktadır.

Biz Osmanlı'da Kur'an Kültürü ve Tefsir çalışmalarını incelediğimiz bu eser ile biz üç şeyi hedefledik:

Birinci hedefimiz, Osmanlı Kur'an kültürü ve Tefsir çalışmaları üzerine katkı yapmış veya yapacak her alandan uzman akademisyeni bir araya toplamak.

İkinci hedefimiz, toplantıda sunulan çalışmaları yayınlayarak Osmanlı Kur'an Kültürü ve Tefsir çalışmaları konusunda literatüre bir eser kazandırmak.

Üçüncü ve belki de en önemli hedefimiz, akademisyenlerin ilgisini Osmanlı Kur'an kültürü ve tefsir birikimine çekerek bu alanda çalışma yapacak araştırmacıların ve kaliteli çalışmaların sayısını arttırmak.

Osmanlı Kur'an Kültürü ve Tefsir birikimi üzerine konuşmak bir kısım zorlukları da beraberinde getirmektedir.

En büyük zorluk akademik düzeyde Osmanlıca'ya ve Osmanlı'ya dair bilgi eksikliğidir. Bu da akademik anlamda doğru çalışmaların ve sıhhatli bilimsel ürünlerin ortaya çıkmasını engelleyecektir. Örneğin sorulması gereken temel soru şudur: Osmanlı'da her alanda ve dolayısıyla Tefsir alanında "orijinallik" arama çabası ne derece doğrudur.

Ebussuud Efendi bir müfessir olarak Fahreddin er-Râzî'den bağımsız, özgün, tamamen orijinal bir tefsir yazmış mıdır? Tefsirinin "milli" denebilecek bir tezi var mıdır? Acaba Ebussuud Efendi, gelenekteki diğer müfessirlerden Zemahşerî ve Râzî'nin luğavî ve kelâmî tefsir çizgisinden farklı bir çizgide yorum ortaya koymuş mudur? Ya da İsmail Hakkı Bursevî işarî tefsir yaklaşımı açısından Tüsterî ve Kuşeyrî çizgisinden ne kadar bağımsız hareket etmiştir? Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü alanında Süleyman Kâfiyeci *et-Teysîr fî Kavâidi ilmi't-Tefsîr* adlı eserinde Zerkeşî'nin *Burhân*'ında ve Suyûtî'nin *İtkân*'ında yer verdiği tanımlardan çok farklı bir tefsir tanımı ya da te'vil tanımı ortaya koymuş mudur? Ya da gerek Ebussuud ve Bursevî gibi Osmanlı müfessirleri gerekse usulcü olarak Kâfiyeci, çok tartışılan nâsîh-mensuh ve muhkem-müteşâbih konularında geleneksel anlayıştan farklı bir yorum getirmiş midir?

Kanaatimizce sözün sosyal ve politik tarihçilere bırakılması gerektiği noktada belki şöyle bir soru ile konuyu aralamak mümkündür: Diplomatik, askeri ve politik alanda başarısı ile tarihe geçmiş olan Osmanlı'nın acaba bu başarısı bizleri bilimsel alanda da, özellikle Kur'an'ı anlama-yorumlama noktasında da Osmanlı'da bir yenilik ve orijinallik arama çabasına mı itmektedir? Osmanlı ile olan duygusal bağlarımızın bu arayışımızdaki rolü nedir? Bir başka deyişle "Ebussuud'a göre...", "Bursevî'ye göre..." diye başlayacak bir araştırmanın başlığı "Râzî'ye göre..." "Kuşeyrî'ye göre" diye değiştirildiğinde içerikte bir değişiklik söz konusu olacak mıdır?

Konuya Tefsir Tarihi ve Tefsir Usûlü açısından baktığımızda, içinde yaşadıkları dönem ve kültürün müfessirlerin Kur'an'a yaklaşımını etkilemiş olduğu tezi ortaya atılabilir. "Müfessirin yaşadığı dönem, sosyo-kültürel çevresi, dönemin sosyopolitik olayları müfessir üzerinde etkildir" tezi kısmen tarihsel kırılma noktalarının yaşandığı dönemler için doğru gibi gözükmektedir. Örneğin ilk dönem tefsirlerine dilbilimin, rey ve dirayetin girdiği dönemde kuşkusuz Irak bölgesinde yerel Kufe ve Basra dilciliğinin ve düşünce tarzının etkisi olmuştur. 19. yüzyıldan başlamak üzere Batı'nın etkisiyle yaşanan "mo-

dern kırılma”da da pozitif bilimlerin, Batılı sosyal bilimlerin etkileri olmuştur. Ortaya çıkan modern yaklaşımlar seküler okumalar hep bunun örnekleridir. Osmanlı dönemi için de böyle bir durum söz konusu olabilir mi? Osmanlı dönemi skolastik dönemin örneklerinden biri değil midir? Farklı bir yaklaşım beklemek ne kadar doğru olacaktır? 1789 Fransız devrimi ile beraber etnisite ve milliyetçiliğin ön plana geçtiği günümüz modern dünyası gözüyle klasik Osmanlı müfessirlerine bakıp onların Kur’an yorumlarında “milli unsurlar” ya da “milli bir duygu” aramak, çoğu zaman boş bir çaba olmayacak mıdır?

Benzer bir yaklaşımla, II. Dünya savaşı akabinde ve Kolonyalizm sonrası çok kültürlülüğü ancak keşfedebilen Batılı bir yaklaşımla Osmanlı tefsirlerinde Batılı anlayış çerçevesinde çok kültürlülüğün izini aramak ne derece doğru sonuç verecektir? Aslına bakılırsa Osmanlı’nın çok kültürlülüğü Asr-ı saadetten başlamak üzere Emevî, Abbasî ve Selçuklu’dan gelen bir çizgiyi sürdürmesinden başka bir şey değildir. Belki Osmanlı’yı önceki dönemlerden farklı kılan bu toleransı, o devasa imparatorluk topraklarında daha büyük ölçeklerde başarabilmiş olmasıdır. Bu toleransı sadece müslim-gayrimüslim değil tarihsel olarak teolojik nedenlerden dolayı çoğu zaman çatışma halinde olması beklenen yahudi ve hıristiyan gibi çok farklı gayrimüslim unsurların birbirleri aralarında bile uygulatan Osmanlı çok kültürlülüğü edebiyatına yazmamış ama bunu yaşatarak halkının genlerine kazımıştır. Bu nedenle günümüz araştırmacısı için modern bir yaklaşımla Osmanlı tefsirlerinde Osmanlı’ya ve müfessirin kendisine özgü ifadelerinde çok kültürlülüğü bulabilmesi pek kolay olmayacaktır.

Belki bizler Osmanlı’nın devamı bir millet olarak Osmanlı’yı günümüzdeki dar kalıplara sıkıştırıyoruz. Belki de “Osmanlı” tanımımız bile bu anlamda tartışılmalıdır. Biz Osmanlı ile neyi kastediyoruz? Kuşkusuz bu noktada “Osmanlılık” kimliği de çalışmada ele alacağımız literatürün belirlenmesinde önemli bir kriter tartışmasına neden olacak bir diğer husustur. Coğrafik anlamda Anadolu, Balkanlar, Kuzey Afrika, Şam ve Hicaz bölgelerini kapsayan bir devletten söz ediyoruz. Bir başka yaygın ifade ile söyleyecek olursak Osmanlı üç kıtaya hakim olmuş bir imparatorluktur. Dolayısıyla acaba Osmanlı tefsirciliği derken kimleri dahil etmek gerekecekti? Osmanlı Kur’an kültürü bu büyük coğrafya içinde tüm müslüman unsurların Kur’an kültürünü mü kapsamalıydı? Sınırları dahilinde onlarca farklı dilin konuşulduğu bu coğrafyada Arapça, Türkçe ve Farsça bilim dili olarak yaygın ve yoğunluklu biçimde kullanılmıştır. Bunlar dışında örneğin Boşnakça yazılan bir eser bu kapsamda incelenme-

yecek midir? Dönemin Mısır, Lübnan ve Bağdad gibi coğrafyalarında yazılan eserler Osmanlılık vasfını hangi kriterlere göre kazanacak ya da kaybedecektir? Örnek verecek olursak Osmanlı şeyhülislâmı olarak Ebussuud Efendi bir Osmanlı müfessiri ise *Ġāyetü'l-Emānî fî Tefsîri'l-Kelâmi'r-Rabbânî* adlı tefsiri ile Molla Gürânî'yi (v. 893/1488) *el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Ġaybiyye* adlı eserin müellifi Ni'metullah-i Nahcuvânî'yi (v. 902/1496), *Rûhu'l-Beyân* sahibi Bursalı İsmail Hakkı'yi (v. 1137/1725) birer Osmanlı müfessiri yapan veya yapmayan kriter ne olabilir?

Osmanlı'nın kendi başına bir etnisiteyi veya bir ırkı oluşturmadığı bir gerçektir. Bu eser kapsamında konuşacak olursak Osmanlı ile neyin ve kimlerin kastedildiğinin sorun olduğu âşikârdır. Yine bu çalışma kapsamında teklif edilen ve ele alınan makalelerden yola çıkılarak söylenecek olursa Osmanlı ile kastedilenin o dönemde yaşamış “Osmanlı-Türk” kimliğinin olduğudur. Bu durumda şayet Osmanlı sadece “Türk” unsuru ile açıklanırsa Ebussuud Efendi başta olmak üzere Bursevî'nin, Kâfiyeci'nin eserlerini Türkçe değil Arapça yazmalarını nasıl izah etmek gerekecektir?

Yine vakıya baktığımızda Osmanlı adına akademik incelemelerimizde ele aldığımız şahıslar ve konular itibarıyla Osmanlı ile kastedilenin aslında “Türk” kimliğinden de daha dar bir anlamının olduğudur. Osmanlı sanki sadece “İstanbul merkezli bir kültür ve ilim dünyası”dır. Osmanlı İstanbul'dur. Hatta sanki yalnızca Süleymaniye ve Fatih Medreseleridir. Sarayın himayesindeki bir ilim dünyasıdır. Kur'an kültürü de yine İstanbul merkezli gelişen sanat ve musiki ile sınırlıdır. Kısacası sanki Osmanlı'da tefsir çalışmaları demek adeta Süleymaniye ve Fatih Medreselerinin penceresinden bakmak demektir. Osmanlı'da Kur'an Kültürü demek adeta tarihi yarımada da yaşanan kültür demektir. Bu minvalde soracak olursak: Yoksa Birgivi “Osmanlı alimleri” arasındaki yerini aslında Şeyhülislâm Ebussuud Efendi ile girdiği polemik ve yazdığı reddiyelere mi borçludur? Acaba İstanbul'a hakim olan yoğun tasavvufî atmosfer olmasaydı Bursalı İsmail Hakkı'nın (v. 1137/1725) Bursa camilerinin birinden Kur'an ayetleri üzerine düzenli biçimde verdiği vaazlarla oluşmaya başlayan *Rûhu'l-Beyân* adlı işaret tefsiri daha sonraları sahip olduğu ilgiye sahip olmayacak mıydı?

Sorular daha da uzatılabilir. Bu sorular çerçevesinde osmanlı'yi ele almanın zorluğu oldukça belirginlik kazanır.

Biz bu ilmi toplantıya ve sonuçta bu eserin oluşmasına karar verdiğimizde Osmanlı'yi ele almanın heyecan verici olduğu kadar zor olduğunun da far-

kındaydık. Ancak ilk etapta Akademi Tertip Heyetimizde Osmanlı üzerine birikimlerini paylaşmaya hazır değerli akademisyen arkadaşlarımızın olması en büyük cesaret kaynağımız olmuştur. Yine ülkemizde gerek Osmanlı üzerine gerekse genel olarak Kur'an ve Tefsir araştırmaları üzerine uzman Bilim Heyetimizin bulunması eserde yer alan makalelerin arzulanan seviyeyi yakalamasında önemli rol oynamıştır. Özellikle Osmanlı arşivleri yetkililerinden gördüğümüz ilginin bizlerin bu çalışmayı hazırlamadaki heyecanımıza büyük katkısı olmuştur. Arşiv yetkilileri tarafından hazırlanan belgelere dayalı sergi çalışmamıza çok önemli bir katkı olarak kayıtlarımıza geçmiştir. Kuşkusuz Osmanlı üzerine yaptığımız bu toplantıyı Osmanlı'nın yönetim merkezi olan İstanbul'da düzenlemenin bir kısım avantajlarını kullandık. Osmanlı arşiv belgelerine dayalı Kur'an ve Tefsir konulu sergimiz tüm katılımcılarımızın ilgi odağı olmuştur.

Bu eser Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları konusunda ne ilk ne de son sözü söyleme iddiasındadır. Konuya akademisyenlerin ilgisini çektiği ve genç akademisyenleri yeniden ve farklı pencerelerden Osmanlı Kur'an kültürü ve Tefsir çalışmaları üzerine araştırma yapmaya teşvik ettiği taktirde bu çalışma en önemli amacına ulaşmış olacaktır.

Son olarak, bu çalışmamıza temel teşkil eden 2-6 Ağustos 2010 tarihli Kur'an ve Tefsir Akademisi toplantımızın nihayete erdiği 6 Ağustos 2010 Cuma günü ikinci vaktinde ruhunu rabbine teslim edip rahmet-i Rahman'a kavuşan babamız Mehmet Gökür'ü ve yine 6 Nisan 2000 tarihinde dâr-ı bekâya göçen merhume validemiz Havva Sakine Gökür'ü rahmetle ve minnetle yâd ediyor, Kur'an ve Tefsir ilmine iki öğrenci kazandırmış olmaları hasebiyle bu eserin kendilerine rahmet ve Fatiha vesilesi olmasını temenni ediyoruz.

Doç. Dr. Bilal GÖKKIR

Doç. Dr. Necmettin GÖKKIR